

: 𐰀𐰄𐰆𐰇𐰈𐰉 : 𐰊𐰋 : 𐰌𐰍𐰎 : 𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤
EKİN ARA İDİ OKSUZ KÖK TÜRK ANÇA OLURUR
ERMİŞ (KT, D, 2-3) İBARESİ ÜZERİNE*

Osman Nedim TUNA

0. 1964-1976 yılları arasında Amerika'da University of Washington (Seattle, Wash.) ve University of Pennsylvania (Philadelphia, Pa.)'da, yalnız yüksek lisans ve doktora programlarında, Türkiye'de ise 1984-1985 akademik yılında başlayarak İnönü Üniversitesi (Malatya) Türkoloji Bölümü öğrencilerine her yıl üç ayrı seviyede Göktürkçe dersleri verdim.

Bu dersler için metin olarak Köl Tigin yazıtının güney yüzündeki 13 ve doğu yüzündeki 40 satırlık kısmını kullanıyordum. Konunun önemi, meselelerin çokluğu, bibliyografyanın zenginliği ve çok dilliliği vb. gibi sebepler dolayısı ile tahlil ve izahlar çok zaman aldığından dersin tamamı en fazla 25 satırı kapsıyordu.

İnancıma göre, öğrenmenin en iyi yolu öğretmektir. Hele dinleyiciler meraklı ve çok soru soran gençler olursa... Bu yıllar bana, yalnız Türk Edebiyatı'nın değil,

---

* Türk Dil Kurumu'nun Ekim 1993'de, Ankara'daki Bilim Kurulu Toplantısında, Göktürk Yazıtlarının 100. Yıldönümünü Anma Günü Tertip Heyetinden, dostum Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya'ya bildirim konusunu söylediğimde, bana Prof. Dr. Louis Bazin'in aynı konuda "Une particule méconnue dans les inscription paleo-turques" adlı bir çalışmasından bahsetti. Kendisinden bu çalışmanın bir fotokopisini rica ettim. Bazin'in çalışmasının metni ve Fransızcadan Türkçeye Oytun Şahin tarafından "Eski Türkçe yazıtlarda anlaşılammış bir edat" başlığı ile yapılan Türkçe tercümesinin fotokopilerini okuduğumda, onun gerçekten benimkine çok yakın bir sonuca vardığını gördüm. Fransızca metinde yayımlandığı yer için bir kayıt bulunmadığından Sertkaya'yı telefonla arayıp, gönderdiği fotokopiler için teşekkür ettim ve makalenin nerede ve hangi tarihte yayınlandığını belirtmeyi unuttuğunu söyleyerek bunları rica ettim. Sertkaya, makalenin ve tercümesinin henüz yayınlanmadığını söyledi. Bazin'in bu makalesi, birbirimizden habersiz aynı konuda çalıştığımızı gösteriyor. Ayrıca, Bazin'deki Gök Türkçe ibârelerden bâzılarının daha 1968'de T. Tekin'in *Grammar of Orkhon Turkic*'inde geçmesi dikkatimi çekti. Bununla birlikte, benim çalışmamda yalnız *idi oksuz* değil fazla olarak *anča* kelimesi ve onunla ilgili düzeltmeler de bulunduğundan bildiriimi değiştirmedim. Çözümün kendisini, meseleyi önce kimin çözdüğü konusundan daha önemli gördüğüm için bu açıklamayı yapmak gereğini duydum.

şüphesiz Dünya Edebiyatı'nın da en büyük şaheserlerinden biri olan ve herhangi bir ülkenin milli edebiyatında başka hiçbir benzeri bulunmayan bu yazıtı daha derinden incelemek ve anlamak imkânını verdi.

Bu dersler sırasında, aynı alanda çalışan diğer türkologlarınkinden farklı okuma ve açıklamalarım da oldu. Şu anda elimde bulunan fakat bugüne kadar yayımlamadığım bu tür açıklamalardan birini: ...*ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş* ibaresini -içinde geçen *idi*, *oksuz* ve *ança* kelimelerinin muhtemel okunuş ve anlam farklarını göz önüne alarak- gerek bu yazıtın, gerek Bilge Kagan ve Bilge Tonyukuk yazıtının iyice anlaşılmasını başka yerlerini de aydınlatılabileceği düşüncesi ile, diğerlerine tercihen şimdi sunacağım.

1. İbarede, özellikle *idi oksuz* kelimeleri altında, bir meselenin yattığı hakkındaki şüphem, ona atfedilen anlamlarla kendisinden önceki iki ve kendisinden sonraki bir satırın paylaştığı genel anlam arasında önemli ölçüde çelişki bulunmasından doğmaktadır. Aşağıda açıklanacağı üzere, *idi oksuz* kelime grubu, şimdiye kadar verilen çevirilerde ferdi anlamlarla da uygunsuzluk halinde olduğunu gösteren bir gramer yapısına sahiptir. Kısaca, bana şüphe veren çelişki yalnız genel anlam ile sınırlı değildir. Öyle ise, şimdi bu meselenin mahiyeti ve gerekli düzeltmenin hangi unsurlara dayandığı konusuna geçebiliriz.

Köl Tigin yazıtının doğu yüzündeki ilk üç satırda 19 cümle ve üçüncü satırın sonunda tam ortasından bölünmüş 20. cümlelerin ilk iki kelimesi ile birlikte 100 kelime var.

Bilge Kagan, bu satırlarda ulu ataları Bumin Kagan ve İstemi Kagan'ın kurdukları cihan devleti hakkında bilgi vermektedir. Cümleler kısa, açık ve son derece akıcıdır.

Birinci satır devletin kuruluşu ile tamamlanıyor. Son cümlesi: "*Türk budununğ ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş*"tir. İkinci satırda, bütün düşmanlara karşı açılan savaşların kazanıldığı, *budun*'un doğuda Kadırkan Ormanı'ndan batıda Demir Kapı'ya kadar yerleştirildiği anlatılıyor. Bunu ikinci satırın sonu ile (2 kelime) üçüncü satırın başında (7 kelime) yer alan: *ekin ara idi oksuz kök türk ança olurur ermiş* (12. cümle) takip ediyor. Üçüncü satırın kalan kısmı *kagan*'ın ve *buyruk*'larının *bilge* "hakim, bilgili" ve *alp* "cesur, yigit", *beg*'lerinin ve *budun*'un *tüz* "adil, doğru" olduğunu ve bu sebeple de *il*'i "memleketi ve halkı" *ança* "öylece" tuttuğunu, sonra da *törü* "kanun ve nizam"ı düzenlediğini söylüyor. Son cümle (20.), *kagan*'ın ölümüne dairdir.

Görüldüğü gibi baştan aşağı gurur, 'ilâhî bir kaynağa bağlanan hâkimiyet inancı'na güven, iftihar ve övgü ile dolu bu üç satıra rağmen *idi oksuz* kelimeleri,

Vilhelm Thomsen dışında, ibare üzerinde çalışan bütün araştırmacılar tarafından, buna tamamen ters düşen şekilde karşılanmıştır:

W. Radloff ve ona dayanarak H. Namık Orkun (1936) ile S. E. Malov (1951) "sahipsiz ve teşkilatsız", "ne idarecisi, ne de teşkilatı olan"; M. Ergin (1970) "pek teşkilatsız"; T. Tekin (1968)'de bir çevirisi yoktur. (1988)'de bunları "pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan)" şeklinde açıklıyor.

Yukarıda verilen ilk üç çevirinin *idi* "sahip" kelimesine dayandığı anlaşılıyor. Eğer, bu çeviriler doğru olsa idi, o zaman *idi* kelimesinin de *idisiz* olması gerekirdi. Çünkü diğer örnekler bunu gösteriyor: ...*biligsiz ...tüzsüz* (I, D, 5-6), *içre aşsız taşra tonsuz* (I, D 22), ...*yolsuzun aşdımız...keçigsizin keçdimiz* (T, I, K 19).

Buna karşı, son iki çevride *idi*'nin başka bir anlamda kullanıldığı açıktır. T. Tekin 1968'deki İngilizce çevirisinde *idi oksuz*'u, karşılıksız bıraktığı halde, *idi* kelimesinin yalnız "sahip" değil "asla, hiç, büsbütün" anlamına da geldiğini sözlüğün 137. sahifesinde göstermiş: (*idi* "master, lord, owner" ve *idi* "never, by no means, at all"), hatta o zamana kadar yanlış anlaşılmış başka iki cümleyi de bu ikinci anlama göre düzeltmiştir

ötüken yışda yig idi yok ermiş (I, G 4)

"A land better than the Ötüken Montains does not exist at all" p. 261

tinsi oğlu aytıgma tagka tegmiş idi yok ermiş (T, II, G 3).

"(The Turkish people) had never before reached (the Iron Gate and) the mountain which is called "Son of Heaven", p. 289.

Buna rağmen, 1988'deki Türkçe yayınında herhalde Ergin'in çevirisine ve s. 98'deki *idi* "pek, çok, hep, hiç, asla" anlamlarına dayanarak kendisinininkini de aynı şekilde vermiştir.

Bence, *idi* sözünün "hiç" anlamı *idi oksuz* ibaresini açıklamaya yeter: "hiç 'ok'suz = hiç 'ok'u bulunmayan", yani "bir bütün halinde, tam birlik halinde, tekdüze, üniter". Bu anlam, aynı olmamakla birlikte, yine de Vilhelm Thomsen'un "souverains les Turcs Bleus", "egemen Gök Türk", "hakim Gök Türk" çevrisine yakınlık göstermektedir. Bu takdirde, ilk üç satırla ve tarihle olan çelişki de ortadan kalkar. Çinliler esaret yıllarında Göktürkleri altı eyalet halinde idare ediyorlardı. Buna göre 'ok' kelimesinin bir anlamı da 'eyalet, idari bölge' olarak düşünülebilir.

2. Şimdiye kadar bütün araştırmacılar tarafından *ança* "öyle, öylece" okunan kelimeyi A. von Gabain aynı anlam ile *inçe* şeklinde gösteriyor. (311a) Ben, kendisinden hiç şüphe edilmeyen ↯ *ança*'yı aynı hakla *ençe* okuyorum. ↯ bütün

ünsüz ligatürler gibi nötrdür, kalın veya ince okunabilir. Bunun *inçe* şekli de mümkündür. Fakat anlamı, bana göre "öyle, böyle, o kadar onca" değil "rahat, huzur; sâkin; sükûnet, sulh; rahat gönülle, kedersiz, tasasız; kolayca"dır:

enç "sakin, rahat gönülle, kedersiz, tasasız" (*Codex Cumanicus*, 142, 3).

inç "rahat, huzur, sâkin, sükûnet, sulh..." (*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 94), "rahat, huzur içinde, müsterih" (*Kutadgu Bilig*, 5418, 5499, 5738...), "rahat, huzur, (*Atebetü'l-Hakayık*, 416), "rahat, içi sakin, yüreği dök" (*DLT*, I, 174, III, 437), "rahat" (*İbn Mühenna*, 154),

inç kel- "yavaşçacık gelmek" (*EUTS*, 94)

inç kıl- "sakinleştirmek" (*EUTS*, 94)

inç tur- "müsterih olmak, rahat olmak"

inç- "rahat etmek" (*İbn Mühenna*, 103)

inçgü "huzur, sükûnet, barış" (*EUTS*, 94)

inçkü id. (*EUTS*, 957).

Bir kural olarak Türk Dili'nde fiil ve isimler için ayrı kökler kullanılır. Bununla birlikte: *aç / aç-*, *köç / köç-*, *sık / sık-*, *tik / tik-*, *köp / köp-*, *çat / çat-*, *küs / küs-...* gibi ötümsüz patlayıcılar veya diş sızıcıları ile biten birkaç kelimedede, kök, hem isim hem de fiil fonksiyonunda kullanılabilir. Bu, belki de fiil kökü sonunda dar bir ünlünün, çekim sırasında, orta hece vurgusuzluğu sebebine bağlı olarak kaybolması şeklinde açıklanabilir. *enç*, *inç* veya *inç-* (belki de *enç-*)'i doğrulayan örnekler mevcut olduğuna göre bu kelimenin her iki çeşit kökü temsil ettiği anlaşılıyor. Şu halde $\text{J} \text{> ençe}$ sözünü hem *enç(ç)e* "sulh içinde, rahatlıkla, sıkıntısız" (<*enç+çe*) hem de (<*enç-e*) olarak açıklamak mümkündür. Bu okunuşların her ikisi de ibarenin sonundaki *olurur ermiş* fiillerine uyar. Bununla birlikte ben, yazıtlardaki diğer ünlü gerundium örneklerine bakarak (*uça bar-*, *yeliü bar-*, *yokadu bar-*; *süre elt-*, *yana elt-*; *tirgürü igid-*; *başa kel-*, *keçe kel-*, *oza kel-*; *oplayu teg-*; *egire tokı-...*) bu kelimeyi *enç-e* diye düşünmenin daha doğru olacağı kanısındayım. Bu sebeple: *alı olur-*, *tuta olur-*, *yeyü olur-*, gibi *ençe bir-*, *ençe olur-*, *ençe tut-*, *ençe yagut-* okunuşlarını tercih ediyorum.

Burada çözülmesi gereken bir mesele daha var. O da söz konusu cümlede, Köl Tigin yazıtında bulunmadığı halde, Bilge Kagan yazıtında, *kök türk* kelimelerinden sonra bir de *iti* kelimesinin araya girmesidir. Bu konuda iki ihtimal ileri sürülebilir: Bunlardan birincisi, düşünülenlerin tam tersine, "unutulan kelime"nin *kök türk*'ten sonraki *iti* değil Köl Tigin ve Bilge Kagan'da daha önce *olurupan*, *türk budunun ilin*

törüsün tuta birmiş, iti birmiş (ikinci ve üçüncü satırlar) cümlesinde sondan bir önce geçen *iti* olmasıdır. Çünkü, bu kelime, daha aşağıda alelâde bir tekrardır. Orada yeniden kullanılışı karışıklığa yol açıyor. İkinci ihtimal *iti* kelimesinin yanlışlıkla böyle okunmuş, aslında ünsüzle başlayan başka bir kelime olmasıdır. Zira, V. Thomsen ve H. N. Orkun'un transkripsiyonunda, bu kelimedenden önce, tek bir işaretlik bir boşluğun bulunduğu, köşeli parantez içinde bir nokta ile gösteriliyor. Sonraki transkripsiyonlarda bu nokta kaybolmuştur. Bu ihtimallerden hangisi doğru olursa olsun, verdiğim açıklamaları etkilemez.

Öyle ise, konu ile ilgili ibarenin, bütün soruları cevaplandıran, dolayısı ile meseleyi çözen: *ilgerü kadirkan yışka tegi, kirü temir kapıgka tegi konturmuş, ekin ara idi oksuz kök türiük ençe olurur ermiş* olarak okunması ve "(Dört cihetteki halkı) doğuda Kadirkan Ormanı'na kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar yerleştirmiş, ikisi arasında üniter Gök Türk huzurla yaşarmış" şeklinde çevrilmesi gerekir.

3. *ençe*'nin "öylece, öyle o kadar, onca" yerine "rahatça, huzur içinde, sıkıntısız, kolaylıkla, kolayca" anlamlarında kullanılması dolayısı ile aşağıdaki cümleler de şöyle anlaşılmalıdır:

anı için ilig ençe tutmuş erinç (I, D 3)

"onun için ülkeyi sulh içinde tutmuş, şüphesiz"

T. Tekin, bu cümleyi hiçbir açıklamada bulunmadan: "bunun için devleti kontrol altında tutmuşlar" şeklinde çeviriyor.

(tabgaç budun...) süçig sabın yımşak agın arıp irak budunug ençe yagutır ermiş,

(Çin...) tatlı sözü ile, yumuşak ipeği ile uzak halkı aldatıp kolaylıkla yakını çekermiş.

(tabgaç budun...) altun, kümüş, işgiti, kutay bunsuz ençe birür (I, G 5)

"(Çin...) 'altın, gümüş, işgiti (adlı ipek kumaş), kutay (adlı ipek kumaş)" sıkıntısız (veya bollukla) rahatça (veya kolaylıkla) verir.